

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131(477)

В.В. Навроцька

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ПРИ РОЗГЛЯДІ ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ

Стверджується, що процесуальне правонаступництво у кримінальному судочинстві – особливий випадок заміни сторони іншою особою (правонаступником) у разі її вибуття з процесу та у випадку переходу до неї матеріальних прав та обов'язків у встановлених судом правовідносинах, зазначається, що правонаступництво на боці цивільного позивача може відбуватися тільки у разі згоди правонаступника матеріальних прав та обов'язків на цю заміну і на вступ у процес.

Ключові слова: процесуальне правонаступництво, правонаступник, вибуття з процесу.

Утверждается, что процессуальное правопреемство в уголовном судопроизводстве – особый случай замены стороны другим лицом (правопреемником) при его выбытии из процесса и при переходе к нему материальных прав и обязанностей в устанавливаемых судом правоотношениях, отмечается, что правопреемство на стороне гражданского истца может происходить только в случае согласия правопреемника материальных прав и обязанностей на эту замену и на вступление в процесс.

Ключевые слова: процессуальное правопреемство, правопреемник, выбытие из процесса.

It is proved that the procedural succession in criminal justice is an exceptional case of substituting the party by another person (a successor) in the case of his leaving the procedure and in the case of the devolution of the material rights and obligations according to the legal relations established by court; it is mentioned that the procedural succession on the part of a civilian plaintiff can be realized only in the case of the successor's of the material rights and obligations agreement to this substitution and to intervention.

Key words: procedural succession, successor, leaving the procedure.

Постановка проблеми. Проявом засади диспозитивності при розгляді цивільного позову в кримінальній справі є ситуація, за якої в певних випадках слід враховувати волевиявлення приватних осіб щодо того, яким чином повинно здійснюватися процесуальне правонаступництво.

Стан дослідження. Недоліком чинного КПК України є те, що у ньому зовсім не врегульовано цей правовий інститут. Слід підкреслити, що досі, на жаль, не опубліковано жодної праці, в якій би робилися спроби вирішити цю ситуацію. З огляду на це дослідження цього питання є злободенним в теоретичному та практичному аспектах.

Виклад основних положень. Видається, що в кримінальному судочинстві процесуальне правонаступництво – особливий випадок заміни сторони іншою особою (правонаступником) у разі її вибуття з процесу та у випадку переходу до неї від правопередника матеріальних прав та обов'язків у встановлюваних судом правовідносинах. Якщо правонаступництво в спірному матеріальному правовідношенні допускає перехід прав та обов'язків від однієї особи до іншої, то можливе і процесуальне правонаступництво.

В цивільному судочинстві заміна вибулої сторони правонаступником допускається, зокрема, у разі реорганізації юридичної особи, смерті фізичної особи, переведення боргу, відступлення права вимоги. Тому потрібно, насамперед, проаналізувати, чи допустимі в кримінальному процесі подібні заміни осіб у правовідношенні.

Однозначно, при розгляді цивільного позову в кримінальній справі відступлення права вимоги (цесія) неможлива. Зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної суспільно небезпечним діянням, за своєю природою не пристосоване до передачі. Законодавець прямо заборонив проводити заміну кредитора (в цьому випадку – потерпілого від злочину) у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора (ст. 515 ЦК України).

Що стосується переведення боргу, то так само в кримінальному процесі це виключено. Видається, що керуватися в цьому разі положенням ст. 520 ЦК України, відповідно до якого боржник у зобов'язанні (в розглядуваному випадку – особа, яка повинна нести відповідальність у зв'язку з заявленим цивільним позовом) може бути замінений іншою особою лише зі згоди кредитора (потерпілого), неприпустимо. Адже слід враховувати відмінність між цивільно-правовими та кримінально-правовими відносинами.

Безумовно, неможливий перехід обов'язку з відшкодування завданої злочинном шкоди до інших осіб від безпосереднього заподію-

вача – обвинуваченого в кримінальній справі чи фізичних осіб, які повинні нести за його дії матеріальну відповідальність (цивільних відповідачів) у разі їх вибуття з процесу внаслідок смерті, оскільки в українському законодавстві діє положення про персональну відповідальність за власні протиправні дії.

Чинне законодавство не передбачає переходу порушених злочином прав фізичної особи – цивільного позивача до інших осіб – її спадкоємців. Адже згідно з ч. 1 ст. 1230 ЦК України до спадкоємця переходить право на відшкодування збитків, завданих спадкодавцеві (тобто померлому постраждалому) лише у договірних зобов'язаннях. А відносини, які виникають між постражданим від суспільно небезпечного діяння і заподіювачем шкоди (збитків), є позадоговірними. Проте якщо таким діянням заподіяно шкоду юридичній особі і вона в процесі виступає як цивільний позивач, то спірне матеріальне правовідношення допускає правонаступництво. Підставою правонаступництва є передання нею свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам внаслідок злиття, приєднання, поділу чи перетворення (ст. 104 ЦК України), а також в результаті виділу (ст. 109 ЦК України). Ліквідація юридичної особи, безумовно, не тягне за собою правонаступництва. Аналогічною є ситуація, коли за дії обвинуваченого установа чи організація в силу закону несе матеріальну відповідальність (тобто є цивільним відповідачем), а згодом відбувається її реорганізація будь-яким з п'ятих наведених способів.

Таким чином, умовою заміни сторони при розгляді цивільного позову є правонаступництво, що відбулося в матеріальному праві.

У п. 2 ч. 1 ст. 201 ЦПК України зазначено, що суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі злиття, приєднання, поділу, перетворення юридичної особи, яка була стороною у справі (слід сказати, що в п. 2 ч. 1 ст. 201 ЦПК України нічого не сказано про такий спосіб реорганізації юридичної особи як виділ; на наш погляд, це один з недоліків юридичної техніки). А у п. 1 ч. 1 ст. 203 зазначено, що таке зупинення здійснюється до залучення до участі у справі правонаступника. Очевидно, за аналогією у разі реорганізації юридичної особи – цивільного позивача чи цивільного відповідача провадження по кримінальній справі теж слід зупиняти. Водночас це правило не повинно бути абсолютним. Наприклад, можливо, що матеріальне правонаступництво в спірному правовідношенні настало тоді, коли розгляд кримінальної справи відклали або ж під час перерви між судовими засіданнями. Якщо правонаступник матеріальних прав та обов'язків зможе в цей період зібрати необхідні документи, які підтверджують факт матеріального правонаступництва, то,

безумовно, нема потреби зупиняти провадження у справі. Мабуть, у цьому разі суд, пересвідчившись у достовірності поданих документів, повинен винести ухвалу про залучення до участі у справі правонаступника вибулої особи. Зрозуміло, якщо підстави для настання процесуального правонаступництва виникають на стадії досудового слідства, то відповідну мотивовану постанову має виносити саме слідчий.

Вступ у процес правонаступника не означає, що розгляд цивільного позову в кримінальній справі починається заново. Такий розгляд продовжується з того моменту, з якого він був призупинений.

Видається, що заміна правопередника на боці цивільного позивача може відбуватися тільки у разі згоди правонаступника матеріальних прав та обов'язків на цю заміну і на вступ в процес. Тобто, це теж є проявом засади диспозитивності. Така обставина є другою умовою процесуального правонаступництва на боці цивільного позивача. Якщо ж такої згоди нема, то, очевидно, провадження з цивільного позову в кримінальній справі слід закрити. Коли матеріальне правонаступництво настає щодо декількох осіб (у разі поділу та виділу вибулої юридичної особи), відповідний правоохоронний орган повинен повідомити кожного з них про те, що вони можуть набути статусу цивільного позивача через процесуальне правонаступництво. Вступ чи, навпаки, невступ у процес когось одного чи кількох з них, жодним чином не повинно впливати на можливість реалізації відповідного права рештою осіб. Цю обставину теж слід розглядати як прояв засади диспозитивності.

Бажання правонаступника щодо вступу в процес може виявлятися або в поданні ним (його представником) відповідної заяви до органу, що веде кримінальний процес, або шляхом усної заяви, яка має бути занесена до відповідного протоколу. На наш погляд, що не варто обмежувати правонаступника матеріальних прав якимось строком на висловлення такого бажання. Водночас його варто попередити про те, що й зволікати не слід. Адже якщо кримінальну справу буде закрито, то цивільний позов уже не розглядатиметься. Відповідно до п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином і стягнення безпідставно нажитого майна» вимоги позивача про відшкодування шкоди в цьому разі можуть бути вирішені лише в порядку цивільного судочинства [3].

У ч. 3 ст. 50 КПК України зазначено, що цивільний позивач зобов'язаний на вимогу органу дізнання, слідчого, прокурора і суду пред'явити всі необхідні документи, зв'язані із заявленим позовом.

Відповідно, повинна бути введена норма, на підставі якої той, хто лише претендує набути статусу цього учасника процесу – правонаступник матеріальних прав та обов'язків вибулої з процесу юридичної особи теж повинен представити потрібні документи, що підтверджують факт правонаступництва. Їх неподання, на нашу думку, свідчитиме про те, що матеріальний правонаступник не бажає вступати в процес.

Такими документами (залежно від способу припинення чи створення юридичної особи) є: 1) у разі злиття, поділу чи перетворення – засвідчена копія внесення запису до Єдиного державного реєстру про припинення юридичної особи та копія бланка свідоцтва про державну реєстрацію новостворюваної юридичної особи – правонаступника (ч. 13–15 ст. 37 Закону «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців»); 2) в результаті виділу – копія бланка свідоцтва про державну реєстрацію новоствореної юридичної особи (ч. 6 ст. 32 цього ж Закону); 3) внаслідок приєднання - копія свідоцтва про державну реєстрацію змін до установчих документів про приєднання та копія свідоцтва про припинення приєднуваної юридичної особи (ч. 11 ст. 37 зазначеного Закону) [1].

У цивільному процесі заміна правопопередника на стороні відповідача відбувається незалежно від його бажання, а також незалежно від бажання позивача. Проте останній згодом може відмовитися від позову. Виникає запитання: чи й у кримінальному судочинстві теж потрібно аналогічно вирішувати зазначену ситуацію? Безумовно, волевиявлення правонаступника на боці вибулої з процесу юридичної особи – цивільного відповідача братися до уваги при прийнятті відповідного процесуального рішення не повинно (таке бажання навряд чи колись буде висловлене).

Проте, як видається, необхідно з'ясувати, чи погоджується на вступ в процес правонаступника цивільного відповідача цивільний позивач. Якщо останній чітко переконаний у тому, що він не бажає відшкодування завданої йому шкоди від правонаступника цивільного відповідача, то чи доцільно останнього залучати до участі у справі, витрачати час та зусилля правоохоронних органів, кошти державного бюджету на те, аби в подальшому цивільний позивач відмовився від своїх вимог? Напевно, ні. Подібне вирішення проблеми не відповідає вимогам процесуальної економії. Зазначена відмова цивільного позивача повинна за наслідками прирівнюватися до відмови від цивільного позову, а, отже, провадження по ньому в такому разі слід закривати.

Вирішуючи питання про прийняття такої відмови, суд має з'ясувати, чи не є вона вимушеною, наприклад, через те, що цивільний

позивач точно не знає, кого ж саме можуть залучити як процесуально-го правонаступника вибулого цивільного відповідача. Встановивши вимушеність відмови, суд не повинен її приймати. В такому випадку йому необхідно вжити заходів для залучення до участі у розгляді цивільного позову правонаступника вибулої з процесу юридичної особи. Якщо ж цивільний позивач висловить згоду на притягнення до участі у справі правонаступника цивільного відповідача, то суд, зупинивши провадження у справі (за аналогією з п. 1 ч. 1 ст. 201 ЦПК України), повинен дати вказівку відповідним правоохоронним органам представити документи, які підтверджують факт матеріального правонаступництва. Вони також мають подати документи, на підставі яких можна визначити обсяг переходу до правонаступника обов'язків, що при розгляді цивільного позову в кримінальній справі є предметом спірних матеріальних правовідносин (належним чином засвідчену копію передавального акту (у разі злиття, приєднання, перетворення, виділу юридичної особи) або розподільчого балансу (у разі її поділу), що містять положення про правонаступництво щодо усіх зобов'язань юридичної особи, що припиняється, стосовно всіх її кредиторів, включаючи й зобов'язання, які оспоруються).

Можливо, що правонаступниками цивільного відповідача, який вибув з процесу, є декілька юридичних осіб (у разі поділу чи виділу) і точно визначити правонаступника щодо конкретних обов'язків юридичної особи, яка припинилася, неможливо. Наприклад, через те, що положення розподільного балансу чи передавального акту не достатньо чітко регулюють таку ситуацію. Тому виникає запитання: кого ж слід залучати як цивільних відповідачів? Видається, що тут слід керуватися положенням ч. 5 ст. 107 ЦК України, відповідно до якого всі ризики, пов'язані з невизначеністю правонаступника щодо конкретних обов'язків юридичної особи, яка припинилася, солідарно розподіляються між усіма її правонаступниками. Таким чином, як цивільних відповідачів в аналізованій ситуації треба притягувати всіх правонаступників майнових обов'язків юридичної особи, яка мала статус зазначеного учасника процесу та вибула з нього внаслідок реорганізації (при цьому, як уже зазначалося, слід враховувати згоду на це цивільного позивача).

Коли йдеться про процесуальне правонаступництво, то від однієї особи до іншої переходить вся сукупність процесуальних прав і обов'язків і не може бути часткового правонаступництва. Процесуальне правонаступництво можливе на будь-якій стадії процесу, крім стадії порушення кримінальної справи. Процесуальний правонаступник

набуває усіх нереалізованих та нездійснених прав попередника на час вступу у справу і, виходячи з принципу диспозитивності, може ними вільно розпоряджатися. Згідно з ч. 2 ст. 37 ЦПК України всі дії, які вчинені до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були б обов'язкові для особи, яку він замінив. Певно, таке ж положення повинно діяти і в кримінальному судочинстві. Тобто у такому випадку час вступу в процес правонаступника впливає на його обсяг прав та обов'язків, оскільки правонаступник не може змінити те, що сталося до його вступу в процес. Тому, наприклад, якщо цивільний позивач частково відмовився від цивільного позову, то процесуальний правонаступник не вправі вимагати його задоволення в повному обсязі. У разі скасування вироку і направлення справи на новий судовий розгляд в суд першої інстанції (п. 1 ч. 1 ст. 366 та п. 2 ч. 1 ст. 396 КПК України) права і обов'язки правонаступника будуть діяти в повному обсязі.

Висновок. Таким чином, при правовому регулюванні інституту процесуального правонаступництва в кримінальному судочинстві доцільно застосовувати за аналогією відповідні положення ЦПК. Предметом подальших досліджень можуть бути умови застосування в кримінальному процесі за аналогією норм не тільки цивільно-процесуального, але й інших галузей права.

1. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV (з наступними змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rada.kiev.ua.

2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12. 1960 р. (з наступними змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rada.kiev.ua.

3. Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином і стягнення безпідставно нажитого майна: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1989 р. № 3 (зі змінами, внесеними постановами від 25 грудня 1992 р. № 13 та від 3 грудня 1997 р. № 12) // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1972–2004). Офіційне видання. – Т. 2. – К.: Видавничий дім Ін Юре, 2004. – 318 с.

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (з наступними змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rada.kiev.ua.

5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (з наступними змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rada.kiev.ua.